

κόσμου καὶ ὑψώνεται ἔναντίον τῆς μυθικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι τώρα ἓνα παιχνίδι δαιμονίων δυνάμεων, ἀλλὰ ὑπόκειται στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ λόγου, στὰ μέτρα τοῦ λόγου. «Ὁ ἥλιος δὲν θὰ ξεπεράσῃ τὰ μέτρα του, ἀλλιῶς οἱ Ἐρινύες θὰ τὸν εὐροῦν, οἱ βοηθήτριες τῆς Δίκης.» «Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἔξευρήσουσιν».

Ὁ ἓνας αὐτὸς νόμος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ δεσπόζει μέσα στὴ φύση, πρέπει νὰ ἐκφρασθῇ καὶ μὲ τὴ γλῶσσα. Δὲν εἶναι πιά οὔτε μυθικός, οὔτε μαγικός νόμος. Σοφία εἶναι νὰ καταλάβῃς τὸ λόγο πού τὰ κυβερνάει ὅλα μὲ ὅλα. «Ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτι ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.» Δὲν ἔχομε τώρα οὔτε μαγικὴ οὔτε μυθικὴ ἐνότητα, ἀλλὰ καθαρὴ λογικὴ. Τὸ εἶναι τοῦ κόσμου πρέπει νὰ τὸ ἰδοῦμε ἑνιαῖα ὡς ζωντανὸ σύνολο, νὰ μὴ μείνωμε στὰ κομμάτια. Καὶ ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος παρουσιάζει μία μερικὴ, τυχαία, καὶ μία λογικὴ, γενικὴ ὄψη τοῦ κόσμου. Ἄν δηλαδὴ πάρωμε κάθε λέξη χωριστά, παρατηροῦμε ὅτι περιορίζει τὸ ἀντικείμενό της, καὶ μ' αὐτὸν τὸν περιορισμὸ κάπως τὸ νοθεύει. Ἡ χωριστὴ λέξη, τὰ πιὸ πολλὰ γνωρίσματα τοῦ ἀντικειμένου τὰ ἀφήνει ἀδήλωτα, ἀνεπισήμαντα, ἐλάχιστα μόνον φανερώνει. Μὲ τὴ χωριστὴ λέξη γενικὰ ἀποχωρίζομε κάτι, ἓνα ἀντικείμενο ἢ φαινόμενο, ἀπὸ τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου, τοῦ γίγνεσθαι, καὶ τὸ κρατᾶμε χωριστὰ στὸ νοῦ μας.

Ἡ γλῶσσα ὅμως δὲν εἶναι ἀπλῶς πολλές, χωριστὲς λέξεις, οὔτε ἄθροισμα λέξεων, ἀλλὰ ἔμψυχη ὁλότητα, ὅπου μέσα κάθε λέξη καὶ κάθε θέση εἶναι συνδεδειμένη μὲ τὴν ἀντίθετη λέξη καὶ θέση, τὸ κάθε νόημα μὲ τὸ ἀντινόημά του. Ἡ γλῶσσα εἶναι κατὰ βάθος πνευματικὴ σύνθεση, ἔμψυχη ὁλότητα, ἡ ὁποία ὁμοιάζει, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ σύνθεση καὶ ἁρμονία τοῦ κόσμου. Καὶ ἡ δευτέρη ἁρμονία καὶ ἡ πρώτη εἶναι παλίνδρομη, δηλαδή, εἶναι ἁρμονία πού τὰ στοιχεῖα της τείνουν πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση τὸ καθένα, ἀλλὰ ἡ τάση τους αὐτὴ ἀμοιβαῖα ἐξουδετερώνεται. Τὰ ἀπολλώνεια σύμβολα, τὸ τόξο καὶ τὴ λύρα, μεταχειρίζεται ὁ Ἡράκλειτος γιὰ νὰ φανερώσῃ αὐτὴν τὴν παλίνδρομη ἢ παλίντονη ἁρμονία.

φορὰ ὁμολογῆ κατὰ βάθος μὲ τὸν ἑαυτὸ της, «οὐ ξινιᾶσιν ὅπως διαφερόμενον ἑαυτῷ ὁμολογέει». Ἐπίσης, ἐνῶ ὁ λόγος τοῦ κόσμου εἶναι ἕνας καὶ κοινός, ὅμως οἱ πολλοὶ ζοῦνε ὡσὰν νὰ εἶχε δική του, χωριστὴ ἀντίληψη ὁ καθένας. «Τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ, ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.». Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ γλῶσσα. Κ' ἐδῶ ἔχομε μία ἔμψυχη ὁλότητα, ἀλλὰ οἱ πολλοὶ τὴν κομματιάξουν, καὶ κρατοῦνε τὸ κάθε κομμάτι της χωριστὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἐνῶ μόνον μὲ τὴ σύνθεση ἔχομε τὴν ἀλήθεια. Μέσα στὴ διαφορὰ πρέπει νὰ ζητᾶμε τὴν ἐνότητα.

Ὁ θεμελιακὸς αὐτὸς νόμος τοῦ λόγου ἔχει, καὶ πρέπει κατὰ τὸν Ἡράκλειτο νὰ ἔχη, τὴν ἀπήχησή του καὶ μέσα στὴ γλῶσσα, γιατί μ' αὐτὴν θέλομε νὰ ἐκφράσωμε τὸ λόγο τοῦ παντός. Ἡ γλῶσσα εἶναι προβολὴ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νόμος μάλιστα τῆς πάλης τῶν ἐναντίων καὶ ἡ ὁμολογία, ἡ ἐνότητα ποὺ πηγάζει ἀπ' αὐτά, μέσα στὴν ψυχὴ, καὶ κατ' ἀντανάκλαση καὶ στὴ γλῶσσα, εἶναι ἐπίσης ἐντονος. Ἐδῶ μάλιστα εἶναι συνειδητὴ ἡ ἀντίθεση, ὅποτε γίνεται ἀντίφαση, ἐνῶ ἡ ἀντίθεση μέσα στὸν κόσμον εἶναι ἀπλῶς ἀντίθεση, δὲν γίνεται ποτὲ ἀντίφαση, γιατί ἐκεῖ οὔτε ἡ θέση οὔτε ἡ ἀντίθεση ἔχουν συνείδηση γιὰ τὸ εἶναι τους.

Λόγος καὶ ἀντίλογος, θέση καὶ ἄρση, προσδιορίζονται ἀμοιβαῖα, καὶ μ' αὐτοὺς μπορούμε νὰ ἐκφράσωμε τὴν ἀληθινὴ οὐσία τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης διχάζεται σὲ θέση καὶ ἀντίθεση. Καὶ τὸ ὕφος τοῦ Ἡράκλειτου προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὕφος τοῦ κόσμου. Ὅπως ὁ κόσμος εἶναι ἐνότητα διχασμένη σὲ πολλά, καὶ πρὸ παντός σὲ θέση καὶ ἀντίθεση, σὲ ἡμέρα καὶ νύχτα, σὲ χειμῶνα καὶ καλοκαῖρι, τὸ ἴδιο εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα, τὸ ὕφος τοῦ Ἡράκλειτου προσαρμοσμένο σ' αὐτὴν τὴ διαλεκτικὴ ἀντινομία τοῦ κόσμου. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ εἶναι καὶ τὸ ὕφος του σκοτεινὸ κάπως, καὶ ὄχι γιατί ἤθελε ὁ ἴδιος ἐπίτηδες νὰ κρύψει τὰ διανοήματά του. Τὸ γλωσσικὸ ὕφος τοῦ Ἡράκλειτου, εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ ὕφος τοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος. Ἡ γλῶσσα τοῦ φιλοσόφου συνταιριάζεται μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ κόσμου.

Ὅπως ὁ κόσμος εἶναι ἕνας, ἀλλὰ σὲ διαφορὰ αἰώνια μὲ τὸν ἑαυτὸ του, ἕμοια πρέπει καὶ ἡ γλῶσσα νὰ κρατᾷ τὴν ἔμψυχη ἐνότητά της παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς, θέσεις καὶ ἀντιθέσεις ποὺ

κλείνει μέσα της. «Ἐν διαφερόμενον ἑαυτῷ ὁμολογέει». Καὶ ἡ γλῶσσα καὶ ὁ κόσμος ἔχουν μέσα τους μία ἀόρατη ἄρμονία, ἡ ὁποία, ὅπως λέγει ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι πιὸ ὁμορφη ἀπὸ τὴ φανερή. «Ἄρμονία ἀφανῆς φανερῆς κρείττων». Ὅπως ἓνα εἰδικὸ ἀντικείμενο τοῦ κόσμου πρέπει νὰ τὸ ἰδοῦμε χωριστὰ ἀλλὰ στὴ σχέση του μὲ τὸ γίνεσθαι ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ἐκεῖ μέσα νὰ τὸ συγχωνεύσωμε καὶ ταυτόχρονα νὰ τὸ κρατήσωμε καὶ χωριστὰ μὲ τὸ νῦν μας, ὅμοια καὶ τὴ λέξη πρέπει νὰ τὴν βλέπωμε καὶ χωριστὰ, ταυτόχρονα ὅμως καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ὁλότητα τοῦ γλωσσικοῦ σώματος.

Ἐπίσης τὸ πολυσήμαντο νόημα ποὺ ἔχει πολλὰ φορὰς ἡ λέξη, καὶ σχεδὸν οἱ περισσότερες τὸ ἔχουν, δείχνουν πῶς πρέπει νὰ τὴν κατανοήσωμε. Δὲν εἶναι τοῦτο ἔλλειψη, ἀδυναμία τῆς γλώσσας, ἀλλὰ ἐκφραστική, θετικὴ δύναμη, γιατί ἔτσι μᾶς ἐνώνει ἡ λέξη ταυτόχρονα πρὸς πολλὰ σημεῖα, ἀφοῦ ἀνοίγει ἡ ἴδια διαστήματα πρὸς διάφορα νοήματα. Φαίνεται μ' αὐτὸ ὅτι τὰ ὅρια τῆς λέξης δὲν εἶναι ἀμετακίνητα, ἀλλὰ ρευστὰ κάπως, ὅπως καὶ τὰ ὅρια τῶν πραγμάτων καὶ τῶν φαινομένων. Λόγος τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ γλῶσσα, καὶ λόγος τοῦ κόσμου, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ τοῦ σύμπαντος, ἔρχονται ἔτσι σὲ μία σχέση.

Ἡ διαλεκτικὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴ γλῶσσα. Ἐτσι οἱ χωρισμοὶ ποὺ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ κάνη ἡ γλῶσσα, πρέπει καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια νὰ θεωροῦνται σχετικοὶ καὶ ὄχι ἀπόλυτοι, δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι χωρισμοὶ ποὺ καὶ ἡ ἴδια νὰ τοὺς ἀνακαλῆ, ὅταν ἰδῆ τὸ ἀντικείμενο, ποὺ θέλει νὰ ὀρίση, ἀπὸ καινούργια σκοπιά. Ὁ κόσμος εἶναι κάτι ποὺ δὲν θέλει καὶ θέλει τὸ ὄνομα τοῦ Διός, «οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνός ὄνομα». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ γλῶσσα πρέπει καὶ νὰ μπορῆ ν' ἀνακαλῆ τοὺς ὀρισμούς της. Ὁ θεὸς εἶναι ἡμέρα - νύχτα, χειμῶνας - καλοκαῖρι, πόλεμος - εἰρήνη, χορτασμός - πείνα. «Ὁ Θεὸς ἡμέρα ἐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός.»

Ὅποιος λοιπὸν θέλει, τοῦτο εἶναι ἡ πεποίθησις τοῦ Ἡράκλειτου, νὰ μιλήσῃ λογικά, διαλεκτικά, ἀληθινά, δὲν πρέπει νὰ μείνῃ, νὰ σταματήσῃ στὸ χῶρισμα τῶν λεξεων καὶ στὸ μονόσημαντο ὀρισμὸ τῶν νοημάτων, ἀλλὰ πρέπει νὰ προχωρῆ πάρα πέρα καὶ νὰ ζητήσῃ νὰ συλλάβῃ τὴ σύνθετη ἔννοια τῶν πραγμά-

των και τοῦ κόσμου. Τοῦτο εἶναι τὸ κοινὸν και τὸ θεῖον. Μόνον ὅταν νοήσωμε με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ νόημα και τὸ ἀντινόημα τῶν λέξεων και τῶν κρίσεων, μόνον τότε μπορεῖ ἡ λέξη νὰ γίνῃ ὁδηγὸς και μέτρο για τὴ γνώση. Ἀκόμα και οἱ ἐτυμολογίες με τις ὁποῖες παιζει ὁ Ἡράκλειτος, πρόδρομος τοῦ Πλάτωνος σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς παιδιᾶς, ἔχουν μέσα τους αὐτὸ τὸ διπλὸ νόημα, τὸ νόημα δηλαδὴ και τὸ ἀντινόημα. «Τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος». Τὸ τόξο εἶναι κατὰ τὸ ὄνομα ζωὴ, βίος, κατὰ τὸ πρᾶγμα εἶναι θάνατος. Τὸ βίος ἢ βίος, ἀρχικὰ ἦταν τὸ ἴδιο με τὴ ζωὴ, γιατί και οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν ἀπὸ τὸ κυνήγι τους — και τὸ τόξο ἦταν ποὺ ἔφερε τὸ κυνήγι. Ὅτι λοιπὸν ὀνομάζεται βίος, δηλαδὴ ζωὴ (τόξον), τοῦτο φέρνει τὸ θάνατο.

Και ὁ κόσμος ἔχει αὐτὴ τὴ διπλὴ ὄψη: ἔχει ἐπιφάνεια και βάθος. Ἄν φύγωμε ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κόσμου και εἰσχωρήσωμε στὴ γλῶσσα τοῦ βάρους του, ποὺ μόνον ὁ λόγος τὴν ἐρμηνεύει, τότε ἔχει ἀξία και τὸ νόημα τῆς δικῆς μας γλώσσας, τότε τὸ νόημά της ταυτίζεται με τὸ νόημα τοῦ κόσμου. Κάθε λέξη φανερώνει και σκεπάζει τὴν ἀλήθεια. Και ἡ γλῶσσα ὅλη μοιάζει με τὴ Σίβυλλα, ἡ ὁποία, ὅπως λέγει ὁ Ἡράκλειτος, με μαινόμενο στόμα φθέγγεται ἀγέλαστα, ἀκαλλώπιστα και ἀμύρωτα, και με τὴ φωνή της φθάνει χίλια χρόνια, γιατί τὴν κατέχει ὁ θεός. Και ἡ γλῶσσα και ἡ Σίβυλλα ἔχουν μέσα τους κάτι, ποὺ τοὺς εἶναι ἀπρόσιτο, και τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ὁ λόγος ὁ κοινὸς και αἰώνιος, και μόνον με τὴν εἰκόνα, ποὺ μεταχειρίζονται και οἱ δύο, γλῶσσα και Σίβυλλα, μποροῦν κάπως νὰ ἀποκριφώσουν τὸ νόημα τοῦτο. Ἔχουμε ἐδῶ στὸν Ἡράκλειτο μία γενναία και καθολικὴ ἔννοια τοῦ κόσμου, τοῦ λόγου και τῆς γλώσσας. Κόσμος, λόγος και γλῶσσα εἶναι τρεῖς κύκλοι ποὺ ὁ ἕνας τείνει νὰ καλύψῃ τὸν ἄλλον. Ὁ λόγος εἶναι ἐσωτερικὸς μέσα στὸν κόσμο, κι' αὐτὸν ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος νὰ συλλάβῃ με τὴ γλῶσσα.

Ἡ πρωτοτυπία ὅμως αὐτὴ τοῦ Ἡράκλειτου χάνεται ὕστερα μέσα στοὺς ὁπαδοὺς τῆς φιλοσοφίας του, οἱ ὁποῖοι ἀρχίζουν νὰ βλέπουν τὴ γλῶσσα τυπικά. Ὅπως εἶδαμε, ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου τείνει, κατὰ τὸν Ἡράκλειτο, νὰ συμπέσῃ με τὸ λόγο τοῦ κόσμου. Ἐδῶ τώρα στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ἡράκλειτου ὁ ἕνας

λόγος χωρίζεται έντελῶς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ὅ,τι ἦταν στὸν Ἡράκλειτο μυστικό, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ διαφυλάξῃ κανεὶς μὲ εὐλάβεια, καὶ ποὺ ὁ ἴδιος μόνον τὸ ὑποδήλωσε, τοῦτο γίνεται τώρα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἀντικείμενο καθημερινῆς ὁμιλίας. Ἡ γλῶσσα, ποὺ τόσο ὑψηλὰ τὴν τοποθέτησεν ἐκεῖνος, γίνεται τώρα ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἀντικείμενο γιὰ ἀτερμάτιστες λογικὲς ἔριδες καὶ τυπικὲς φιλονεικίαις. Εἰκόνα γιὰ τὴ φιλονεικία αὐτὴν μᾶς δίνει ὁ Ξενοφῶν στὰ Ἀπομνημονεύματά του (βιβλίον 3, κεφ. 14, ἐδάφ. 2). Τὸ θέμα περὶ τῆς ὁρθότητος τῶν ὀνομάτων εἶναι θέμα ὁμιλιῶν καὶ στὰ τραπέζια ἀκόμα κατὰ τὸν 5' αἰῶνα π. Χ. στὴν Ἀθήνα.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τώρα ἐδῶ μὲ σφοδρότητα ἐριστικὴ εἶναι, ἂν ἡ γλῶσσα εἶναι φύσει ἢ θέσει. Ἄν δηλαδὴ ὑπάρχῃ φυσικὴ σχέση ἀνάμεσα γλῶσσας καὶ πραγμάτων ἢ μόνον συμβατικὴ. Ὑπάρχει μέσα στὴν ἴδια τὴ λέξη τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων ἢ ἄλλο εἶναι αὐτὸ καὶ ἄλλο ἢ λέξη, ἢ ὁποῖα συμβατικὰ μόνον ἔρχεται κοντά του; Ἄν ἡ λέξη εἶναι αὐθαίρετη κατασκευὴ τοῦ πρώτου ὀνοματοθέτη, τοῦτο δὲν κλονίζει τότε τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν νοημάτων καὶ τῶν σκέψεών μας: Ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἐρώτημα ἡ σοφιστικὴ ἐδανείσθηκε τὰ καλύτερά της ὄπλα γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ σχετικότητα τῆς γνώσης καὶ νὰ θέσῃ τὸ δόγμα τῆς «χρημάτων ἀπάντων μέτρον ἄνθρωπος».

Ὁ κόσμος τῆς γλῶσσας εἶναι ἀνάμεσα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἀνάμεσα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πραγμάτων. Ἐδῶ ἀκριβῶς τοποθετεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἡ σοφιστικὴ θεωρία, καὶ ἀπ' ἐδῶ ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά της, γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὸ γενικὸ κῦρος τῆς γνώσης καὶ τῆς λογικῆς. Μία ἀπίθανη αὐθαιρεσία ἀνοίγεται τώρα ἀπὸ τὴ σοφιστικὴ, ἓνα ἀτερμάτιστο παιχνίδι μὲ τὰ πράγματα καὶ τὰ ὀνόματα. Ὅλα προσπαθεῖ νὰ το: διαλύσῃ καὶ νὰ τὰ συγχωνεύσῃ μέσα στὴν αὐθαίρετη κίνηση τοῦ πνεύματός της. Τὸ πολυσήμαντο τῶν λέξεων, ποὺ ἦταν κατὰ τὸν Ἡράκλειτο βοηθητικό, τοῦτο γίνεται τώρα στὰ χέρια τῆς σοφιστικῆς μεγάλο κακό, γιατί ἀπ' αὐτὸ πιάσθηκε ἡ σοφιστικὴ γιὰ νὰ διασειῇ καὶ ν' ἀναμοχλεύσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ λόγου, τῆς ἐπιστήμης, τῆς πολιτείας καὶ τῶν θεῶν. Γιὰ τοῦτο εἶναι εὐνόητο, ὅτι ὁ Σωκράτης, ὁ

ὁποῖος ὠρθώθηκε ἐναντίον τῆς σοφιστικῆς, ζητάει ὀριστικὴ καὶ μονοσήμαντη ἔννοια τοῦ ὄντος.

Τὴν ἔννοια ὅμως αὐτὴν δὲν τὴν δέχεται ὁ Σωκράτης ὡς δεδομένη οὔτε μέσα στὴ λέξη, οὔτε μέσα στὰ πράγματα, ἀλλὰ εἶναι γι' αὐτὸν αἴτημα λογικὸ πρὸς τὸ ὁποῖον τείνει ὁ νοῦς, καὶ πρὸς αὐτὴν πρέπει νὰ τείνη καὶ ἡ ἴδια ἡ λέξη ὡς σύμβολο. Μὲ τὸ ἀπλό του ἐρώτημα «τί ἐστίν;», ὁ Σωκράτης ζητάει τὴν ἐνότητα τοῦ νοήματος πού κρύβει ἡ λέξη. Τί ἐστὶ δίκαιον, τί καλόν, τί ἀγαθόν, ὅλα αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα τοῦ Σωκράτη ἀνοίγουν τὴν ἐρευνα τῆς λογικῆς γιὰ τὴν ἔννοια. Ἡ ἔννοια πρέπει νὰ εἶναι κάτι σταθερό, νὰ ἔχη μέσα της ταυτότητα, καὶ νὰ εἶναι λογικῶς καθαρὴ. Ἡ ἴδια ἡ λέξη δὲν ἔχει μέσα της τὴν ἔννοια, ἀλλὰ μᾶς καλεῖ καὶ ἡ λέξη νὰ προχωρήσωμε μαζί της πρὸς τὴν ἔννοια. Εἶναι ἡ λέξη τώρα ἓνα νεῦμα πού μᾶς δείχνει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἔννοια.

Τὸ ἐρώτημα «τί ἐστίν;» ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς ἐπαγωγῆς, δηλαδὴ τὸ δρόμο πού μᾶς ἀνεβάζει ἀπὸ τὰ γνωρίσματα πού τὰ βεβαιώνει ἡ κρίση τοῦ λόγου πρὸς ἄλλα ἀνώτερα, πού κι' αὐτὰ θὰ τὰ βεβαιώσῃ, ὥσπου νὰ φθάσωμε στὴν ἔννοια. Τὸ πνεῦμα τῆς λέξης δὲν εἶναι δεσμευτικόν, ἀλλὰ ἀπλῶς εἶναι μία ὑπόδειξη πού μᾶς γίνεται γιὰ νὰ βεβαιώσωμε καὶ νὰ προχωρήσωμε πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἔννοιας. Πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὴ ρευστὴ καὶ ἀόριστη μορφή τῆς λέξης πρέπει νὰ ζητήσωμε νὰ βροῦμε τὸ εἶδος, τὴν ἔννοια, τὸν ὄρο, δηλαδὴ τὸ σταθερὸ νόημα τοῦ λόγου. Ἡ ἔννοια αὐτή, τὸ εἶδος, θεμελιώνει, δένει δηλαδὴ λογικὰ καὶ τὴν ὁμιλίαν μας καὶ τὴ σκέψιν μας. *Αν δὲν εἶχαμε τὴν ἔννοια, τὸ νοητὸ εἶδος, οὔτε ὁμιλία θὰ εἶχαμε οὔτε σκέψιν.

Ὁ Πλάτων προὑποθέτει αὐτὴν τὴ σωκρατικὴ ἔννοια, ἀλλὰ προχωρεῖ βαθύτερα ἀκόμα. Στὴ νεότητά του ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἡράκλειτου φιλοσόφου Κρατύλου, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε μέσα στις λέξεις τὰ πραγματικὰ καὶ γνήσια γνωριστικὰ ὄργανα πού ἐκφράζουν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ ὁλότητα τῆς γλώσσας πρέπει νὰ συμπέσῃ μὲ τὴν ὁλότητα τοῦ νοήματος, πού ἔχει τὸ σύμπαν, δηλαδὴ μὲ τὸν ἐσωτερικὸν τοῦ λόγου, ὁ Κρατύλος συνταυτίζει τὴ χωριστὴ λέξη μὲ τὸ νόημά της. Δηλαδὴ ὁ Κρατύλος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ λέξη εἶναι φύσει ἀληθινή. Ἡ γλῶσσα, κατ' αὐτόν, ἔχει φυσικὴ ὁμοιότητα μὲ

τὰ πράγματα καὶ εἶναι σχηματισμένη τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ σύμφωνα μ' αὐτά. Ἡ ἔτυμολογία τῶν λέξεων εἶναι τώρα τὸ κύριο, γιατί αὐτὴ μᾶς πηγαίνει κατ' εὐθείαν στὰ πράγματα. Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐνὸς ἄλλου σχολαστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἀπλώθηκε στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων.

Ἄλλὰ ὁ Πλάτων ἐλευθερώθηκε γρήγορα ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ δασκάλου του, τοῦ Κρατύλου. Ὁ Πλάτων, ὅπως ἀμφισβήτησε ἀπέναντι τῆς σοφιστικῆς ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ λέξη εἶναι ὀλωσδιόλου αὐθαίρετες, ἔτσι ἀμφισβητεῖ τώρα ἀπέναντι τοῦ Κρατύλου, ὅτι ἡ λέξη εἶναι φύσει ἀληθινή. Πῶς ἐλέγχει ὁ Πλάτων τὴν ἀποψη τοῦ δασκάλου του, τοῦτο φαίνεται στὸν διώνυμο διάλογο, στὸν «Κρατύλο». Μὲ πολλὴ ἀριστοτεχνία λογοτεχνικὴ, μὲ πολὺ παιχνίδι, τὸ ὁποῖον ὅμως στὸν Πλάτωνα ἔχει πάντοτε νόημα καὶ σοβαρότητα, καὶ μὲ διαλεκτικὴ ἔρευνα φανερῶνει ὁ Πλάτων πόσο ἄτοπη εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Κρατύλου. Μὲ πολλὴν εἰρωνεία, τὴν ὁποῖαν πολλοὶ σημερινοὶ φιλόλογοι δὲν καταλαβαίνουν, ἀνασκευάζει ὁ Πλάτων τὴ γνώμη τοῦ δασκάλου του, ὅτι κάθε τι ποὺ ὑπάρχει ἔχει τάχα καὶ τὸ ἀντίστοιχο φύσει ὀρθὸ ὄνομά του.

Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Πλάτων καταλύει κάθε σχέση ἀνάμεσα στὴ λέξη καὶ στὴ γνώση. Καταργεῖ μόνον τὴ σχέση τῆς φυσικῆς ὁμοιότητος, ποὺ εἶναι ἀστήριχτη, γιὰ νὰ τονίσῃ περισσότερο τὴν ὀργανικὴ τῆς σχέσης. Ἡ λέξη εἶναι ὄργανο, δὲν εἶναι ὅμοια μὲ τὸ νόημά της. Ἡ λέξη εἶναι θνητὴ καὶ φθαρτὴ, τὸ νόημά της εἶναι ἀθάνατο καὶ ἀφθαρτο. Ὑπάρχει μία βαθύτερη σχέση ποὺ συνδέει τὴ λέξη μὲ τὸ νόημα, μὲ τὴν ἔννοια. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε ἡ ὀλοτέλα συμβατικὴ τῆς σοφιστικῆς, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴν αὐθαιρεσίαν, οὔτε ἡ φυσικὴ ὁμοιότητα τοῦ Κρατύλου, ἡ ὁποία εἶναι παράλογη. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἔμμεση. Ἡ λέξη τώρα γίνεται ὄργανο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν νοημάτων.

Γιὰ τὴ γνώση μας καὶ τὴν οἰκοδόμησή της ἔχει ἡ λέξη ἰδιαίτερη ἀξία. Αὐτὴν τὴν ἀξία τὴ μεγαλώνει τώρα ἡ διαλεκτικὴ, γιατί ἡ διαλεκτικὴ ξεκινάει ἀπὸ τὸ σχετικὸ περιεχόμενον τῆς λέξης, τὴν λαβαίνει ὡς ἀπλὴ ἀφετηρία, γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὸ ἴδιωμα τοῦ νοήματος. Τὸ ἴδιωμα τοῦτο εἶναι ἐσωτερικόν, λογικόν, καὶ ἡ λέξη εἶναι μόνον ὑλικὸ ὄργανο. Τώρα ἡ διαλεκτικὴ γυρίζει καὶ ἀνοίγει ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ σχετικοῦ περιεχομένου τῆς λέξης.

ὁ φιλόσοφος θέλει νὰ ὑψώσῃ τὴν ἔννοια τῆς λέξης σὲ ἀπόλυτη ὀριστικότητα. Ζητάει τὸ νόημα καθ' ἑαυτό, τὸ αἰώνιο πλήρωμα τοῦ νοῦ. Τοῦτο εἶναι ἡ ἰδέα. Οἱ λέξεις τὸν ὑπηρετοῦν γιὰ νὰ ἀνεβῆ στὴ βεβαιότητα τῶν ἰδεῶν, τῶν αἰωνίων ἀρχῶν. Ὅμως, οὔτε ὁ φιλόσοφος, οὔτε ἡ διαλεκτικὴ δέρονται ποτὲ ἀπὸ τὶς λέξεις. Πράγμα πού γίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σοφιστικὴ καὶ ἀπὸ τὸν Κρατύλο. Τὴν ἀποψὴ του αὐτὴν ὁ Πλάτων τὴν ἀναπτύσσει καθαρῶτατα στὴν ἔβδομη ἐπιστολή του. (Παραπέμπω ἐδῶ τὸν ἀναγνώστη μου στὸ βιβλίον μου «Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα», ὅπου εἶναι ὅλη ἡ ἐπιστολή σὲ νεοελληνικὸ κείμενο βαλμένη).

Ἡ γνώση γενικὰ χωρίζεται ἐκεῖ σὲ τέσσερα στάδια, ἀλλὰ μόνον καὶ τὰ τέσσερα μαζί ὁδηγοῦν στὸ τέλος τῆς γνώσης, στὴν πραγματικὴ δηλαδὴ θέαση, στὸ ἴδωμα τῆς ἀληθινῆς οὐσίας. Τὸ ὄνομα (ἡ λέξη), ὁ λόγος (ἡ πρόταση, ὁρίσμος) καὶ τὸ εἶδωλο, δηλαδὴ ἡ γραφικὴ παράσταση, ὅπως εἶναι ὁ κύκλος πού γράφει κανεὶς στὸν πίνακα, αὐτὰ εἶναι τὰ τρία πρῶτα κατώτερα στάδια, πού πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ τὰ διατρέξῃ κανεὶς, ἂν θέλῃ νὰ μεταλάβῃ ἀπὸ γνώση. Ὁ νοητὸς κύκλος, δηλαδὴ ἡ ἔννοια τοῦ κύκλου, ἡ ὁποία εἶναι μία, ἐνῶ τὰ αἰσθητὰ τῆς ἀπεικασμάτων εἶναι ἄπειρα, αὐτὸ εἶναι, ὅπου μᾶς κατευθύνουν τὰ τρία προηγούμενα, αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ὅπου ἀποβλέπουν.

Ἀλλὰ μὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ τρία κατώτερα στάδια τῆς γνώσης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβωμε τὴν ἀληθινὴ οὐσία, τὸν λόγο τοῦ κύκλου, γιὰτὶ ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τοῦ γίνεσθαι, ἐνῶ ὁ ἰδανικὸς κύκλος, ὁ ἀληθινός, ὁ μόνος, ἀνήκει στὴ χώρα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Αὐτὰ ἐδῶ, δηλαδὴ τὸ ὄνομα, εἴτε ἤχος εἶναι εἴτε γραπτό, γίνονται καὶ ξεγίνονται, δηλαδὴ φθείρονται, ὅμοια καὶ ὁ αἰσθητὸς κύκλος, εἴτε γραφικὸς εἶναι, εἴτε τορνευμένος, δηλαδὴ πλήρης σφαῖρα ὑλική. Ὁ ἀληθινὸς ὅμως κύκλος, ἡ οὐσία τοῦ κύκλου, εἶναι πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, καὶ οὔτε τὸ ὄνομα, οὔτε ἡ πρόταση, οὔτε τὸ εἶδωλο τὸν ἀγγίζουσιν πραγματικὰ ποτέ.

Ἀλλὰ καὶ τὰ τρία αὐτὰ εἶναι ὑλικὲς πρῶποθέσεις γιὰ νὰ φθάσωμε πάρα πέρα, νὰ φθάσωμε στὸ τέταρτο στάδιο, στὴν πραγματικὴ γνώση, τὴν ἐπιστήμη τοῦ κύκλου. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι τὸ νοερὸ ἴδωμα τοῦ κύκλου, ὁ ὁποῖος ὑψώνεται ἀπέναντι στὴ νόησή μας ὡς αἰώνιο καὶ ἀμετάθετο νόημα. Ἀλλὰ οὔτε ἡ

γνώση συμπίπτει ποτὲ μὲ τὸν ἴδιο, τὸν αἰώνιο, κύκλο. Εἶναι κι' αὐτὴ κάτι ἄλλο, χωριστὸ ἀπ' αὐτό, εἶναι ἡ τέταρτη κατὰ σειρὰν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἑπάνω. Καὶ ὁ νοητός, ὁ ἀληθινὸς κύκλος εἶναι πέμπτος κατὰ σειρὰν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἑπάνω. Κατ' οὐσίαν ὁμοῦς αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος, γιατί αὐτὸς εἶναι ποὺ πραγματικὰ ὑπάρχει, εἶναι ὄντως οὐσία. Τὰ ἄλλα, δηλαδὴ τὰ τρία πρῶτα, εἶναι ἐκεῖνα «δι' ὧν τὴν ἐπιστήμην ἀνάγκην παραγίγνεσθαι».

11.— Ἡ ζωὴ καὶ ἡ φιλοσοφία.

Ἄν ἀφαιρέσωμε ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τὴ γνώση, τὸ ἠθικὸ τῆς νόημα, τὴν τέχνη καὶ τὴ χάρη τῆς, τὸ συναίσθημα γιὰ τὸ εἶναι τῆς καὶ τὸ συναίσθημα γιὰ τὸν κόσμον, ἂν τέλος ἀφαιρέσωμε καὶ τὸ μυστικὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς γιὰ ὅ,τι τυχὸν εἶναι πέρα ἀπὸ τὸν κόσμον, τότε δὲν μένει τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀπλή, ἡ βουβὴ ζωϊκὴ ἐνέργεια, ἡ γυμνὴ ζωὴ, ἡ ὁποία σφύζει μέσα μας καὶ μέσα σ' ὅλα τὰ ζωντανὰ πλάσματα. Ὁ σφυγμὸς τοῦ αἵματος εἶναι ἡ μόνη φωνὴ αὐτῆς τῆς ζωῆς καὶ ἡ τυφλὴ τάση γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ γιὰ τὴ διαίωσις εἶναι ἡ μόνη ἔλξη ποὺ τῆς ἀπομένει: «ζωὴν δὲ λέγομεν τὴν δι' αὐτοῦ τροφήν τε καὶ αὔξησιν καὶ φθίσειν» (Ἀριστοτέλους, 412, α 14). Εἶναι τοῦτο μία ἀέναη ρυθμικὴ κίνηση ποὺ γίνεται καὶ ξεγίνεται. Ἡ ὀλόγυμνη αὐτὴ ζωὴ εἶναι ἓνα γίγνεσθαι, μία κίνηση ἀπὸ τὴ μία μορφή στὴν ἄλλη, δίχως τέρας, καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ μὲ τὴ δυνατότητα μέσα τῆς νὰ σχηματίσῃ καὶ ἄλλες μορφές, ἄλλα εἶδη ἀπ' ὅσα γνωρίζομε ὡς τώρα. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμε ὅτι αὐτὴ ἡ ζωὴ ἔχει μέσα τῆς καὶ τὴ δυνατότητα νὰ καλυτερέψῃ καὶ νὰ τελειοποιήσῃ τὰ εἶδη τῆς.

Αὐτὸ ὁμοῦς ποὺ εἶναι ζωὴ, τὸ ὀλότελα ζωϊκὸ καὶ ζωτικὸ τοῦτο στοιχεῖο, εἶναι κάτι ποὺ βρίσκεται πάντοτε σὲ κίνδυνον. Γενικὰ ζωὴ εἶναι νὰ ζῆς μέσα σὲ κίνδυνον. Τὸ κάθε τι ποὺ ζῆ, τώρα εἶναι καὶ ὕστερα δὲν εἶναι, ὕστερα ἔρχεται ἄλλο, κι' αὐτὸ πάλι ζῆ μέσα σὲ κίνδυνον καὶ μάχεται γιὰ νὰ σταθῇ, νὰ ζήσῃ. Ἄν θελήσωμε νὰ εἰποῦμε ποιά εἶναι ἡ ἀνώτατη βαθμίδα ὅπου φθάνει ἡ φύσις, ἀρχίζοντας ἀπὸ κάτω, ἀπὸ τὴ χημεία τῶν στοι-

χείων της, πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ, τὸ φύεσθαι ἐν γένει. Ὁ δρόμος τῆς φύσης ὀδηγεῖ ἀπὸ τῆ βαρύτερη ὕλη τῶν στοιχείων καὶ εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τῶν μηχανικῶν νόμων ὡς τὴν ὑψίτην ἐνέργεια τῆς ζωῆς, ὡς τὸ σφυγμὸ τοῦ αἵματος, ἀδιάφορο ποιά χάσματα παρουσιάζει ἡ γνώση μας μέσα στὸ καθαρὰ φυσικὸ γίγνεσθαι. Καὶ εἶναι αὐτὰ τρία μεγάλα: πρῶτον τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν ἰδέα τῆς ὕλης ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ὕλη τῆς μηχανικῆς — τίποτε δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς ποὺ νὰ γεφυρώνη γνωστικὰ ἀλλὰ καὶ πραγματικὰ αὐτὸ τὸ χάσμα. Δεύτερον τὸ χάσμα ἀπὸ τοὺς μηχανικοὺς νόμους στοὺς χημικοὺς, καὶ τρίτον τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴ χημεία, τὴ χημικὴ ἔννοια, ἀπὸ τὴ ζωὴ.

Ὅπως δὲ ποτε, αὐτὸ τὸ ζωϊκὸ στοιχεῖο, ἡ ἀνώτερη βαθμίδα τοῦ φυσικοῦ ἔργου, εἶναι γιὰ μᾶς κάτι δλωσδιόλου σκοτεινὸ. Φωτεινότερη εἶναι ἡ γνώση μας γιὰ τὴ μηχανικὴ τῆς ὕλης καὶ γιὰ τὴ χημεία τῶν στοιχείων — καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἐδῶ ἐφαρμόζομε τὰ μαθηματικά μας — ἀπὸ τὴ γνώση μας γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ ζωὴ ἢ ἴδια. Γιὰ τοῦτο, γιὰ νὰ ὀρίσωμε τί εἶναι ἡ ζωὴ, ἐπειδὴ ἐμεῖς εἴμαστε καὶ κάτι ἄλλο, ἐπειδὴ ἔχομε καὶ κάτι ἄλλο μέσα μας, τὴν ἀντιθέτομε σ' ἐκεῖνο, γιὰ νὰ δώσωμε ἔστω ἀρνητικὸ πρῶτα ὀρισμὸ. Ἡ ζωὴ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἐγώ, ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσης, τῆς τέχνης, τῆς πράξης καὶ ὅλης τῆς συνειδητῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ποὺ λέγεται πολιτισμὸς. Ὡς ἐδῶ ὁ ὀρισμὸς, ἔστω καὶ ἀρνητικὸς, εἶναι λογικὸς. Τὸ ἐγὼ προὑποθέτει τὴ ζωὴ, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴ ζωὴ τὴν ἴδια· εἶναι μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ ποτὲ δίχως αὐτὴν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἓνα μ' αὐτὴν, γιὰτὶ αὐτὸ γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα, ὅσο τὸ βοηθάει ἢ εὐρετικότητά του, ἐνῶ ἡ ζωὴ δὲν γνωρίζει οὔτε τὸν ἑαυτὸ της οὔτε τὰ ἄλλα.

Ἡ μεταφυσικὴ ὁμως προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ λέγει ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ἐγώ, ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἰδέας καὶ τοῦ πνεύματος. Εἶναι, λέγει, καὶ ἡ ζωὴ λόγος, μίλημα, ἀλλὰ βουβὸς λόγος, κλειστὸς στὸν ἑαυτὸ του. Εἶναι μία ἐντελέχεια ἡ ζωὴ, κάτι ποὺ ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα του, δίχως ὁμως νὰ τὸ γνωρίζῃ, ἐντελέχεια δίχως γνώση, ἐνῶ τὸ ἐγὼ εἶναι ἐντελέχεια μὲ γνώση. Ἡ ἰδέα, λέγει ἡ μεταφυσικὴ, δὲν ὑπάρχει μόνον ὡς γνώση, ὡς πράξη, ὡς τέχνη, ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς θρησκεία, δηλαδὴ ὡς ἐγώ,

ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ὡς γυμνή ζωὴ, ὡς βουβὴ ἐντελέχεια, ὡς μὴ ἐγώ. Ὑπάρχει καὶ ἄμεσα, ὄχι μόνον ἔμμεσα, ὑπάρχει ὡς ἀπλή γυμνή ὑπαρξή, ὄχι ὡς ἔμμεση ὑπαρξή με συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Κι' ὅπως ἡ συνειδητὴ ὑπαρξή, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ ἐγώ, χωρίζεται δίχως νὰ μερίζεται μέσα στὰ πολλὰ ἀνθρώπινα ὄντα, στὰ πολλὰ ἐγώ, ὅμοια καὶ ἡ ζωὴ, ἡ ἰδέα τῆς ζωῆς, χωρίζεται δίχως νὰ μερίζεται μέσα στὰ ἀπειρόμορφα πλάσματα τῆς ζωῆς, στὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν τώρα, καὶ ὑπῆρξαν ποῖν καὶ θὰ ὑπαρξοῦν ὕστερα. Καὶ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ εἶναι μία ἐντελέχεια, δηλαδή κάτι πού ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα του. Οἱ αὐτοτελεῖς αὐτὲς ὑπαρξεις εἶναι οἱ σταθμοὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ ὡς αὐτοζωή, δηλαδή ἡ μία καὶ ἀδιαίρετη ζωὴ, αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ζωῆς. Ὅπως καὶ ἡ ὕλη ὡς αὐτο-ύλη, ὡς μία καὶ ἀδιαίρετη ὕλη, δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ὕλης. Ἡ ζωὴ τῶν ἀτόμων, φυτῶν καὶ ζώων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἂν ἔχη ἓνα νόημα, εἶναι νὰ ὑπηρετῇ τὴ ζωὴ τοῦ γένους, δηλαδή νὰ δουλεύῃ τὴ διαιώνιση τοῦ γένους ὅπου ἀνήκει. Τοῦτο ὁ Πλάτων τὸ ἀναπτύσσει μὲ τὸ στίγμα τῆς Διοτίμας στὸ Συμπόσιο.

Τοῦ ἀνθρώπου ὅμως ἡ ζωὴ, παρεκτὸς ἀπ' αὐτὴν τὴ διαιώνιση τοῦ γένους, ὑψώνεται καὶ προχωρεῖ στὸ νόημά της καὶ στὸ νόημα πού ἔχει ὁ κόσμος, γιατί ἀκριβῶς δὲν εἶναι ἀπλή, γυμνή ζωὴ, ἀλλὰ καὶ ψυχὴ, δηλαδή ἐγώ καὶ νοῦς. Καὶ τοῦτο τὸ ἀναπτύσσει ἡ Διοτίμα στὸ Σωκράτη (Πλάτωνος Συμπόσιον). Ὅστε μέσα στὸν ἄνθρωπο κυλᾶνε δύο ρεύματα, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι σύνθεση ζωῆς καὶ νοῦ. Μέσα του κυλάει τὸ ρεῦμα τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, πού τὸν συνδέει μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες γενεές τοῦ γένους του καὶ θὰ συνδέσῃ τὶς ἐπόμενες γενεές μ' αὐτόν, μὰ κυλάει καὶ τὸ ρεῦμα τοῦ πνεύματος, κι' αὐτὸ τὸν συνδέει μὲ τὸν πολιτισμὸ τοῦ παρελθόντος καὶ μέσῳ αὐτοῦ θὰ συνδεθῇ πάλιν ὅ,τι θὰ ἔλθῃ ὕστερα. Μὲ τὴν πνευματικὴν του ζωὴ ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ὡς ἀπλή φύση. Ἄν ἡ ζωὴ ἡ ἀπλή καὶ ὁ κύκλος τῆς κρατᾶνε τὸν ἄνθρωπο σὲ στενὰ ὅρια, ἀκριβῶς στὰ ὅρια τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τῆς διαιώνισης, ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀνοίγει ὀρίζοντα τεράστιο, δεύτερη παρουσία ζωῆς, ὅπου ὁ ἄνθρωπος γίνεται κάτι ἄλλο, ἀπ' ὅ,τι ἦταν ὡς ἀπλή φύση, ὡς

ἀπλὸ φύεσθαι. Φεύγει μὲ τὸ πνεῦμα του ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία τοῦ φύεσθαι καὶ γίνεται πρόσωπο, καὶ ὡς πρόσωπο καὶ πνεῦμα ἀνοίγει βαθύτατη προοπτικὴ καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση, γιατί αὐτὸς τώρα καταλαβαίνει τὸ ἔργο της, καὶ μέσα στὴν ἱστορία, γιατί αὐτὸς τώρα εἶναι ἐδῶ ὁ δημιουργός, δημιουργεῖ ἱστορία καὶ φυσικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἴδια ἡ τάση ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀπλὴ ζωὴ, ἡ τάση νὰ ὑπερνικήσῃ τὸν ἑαυτὸ της, νὰ ὑπηρετήσῃ δηλαδὴ τὸ γένος, τάση ἀσύνειδη, αὐτὴ γίνεται τώρα στὸν ἄνθρωπο συνειδητὴ καὶ μετακινεῖται σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, δηλαδὴ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πνεύματος. Τώρα ἡ ζωὴ θέλει νὰ λάβῃ συνείδηση γιὰ τὸ εἶναι της καὶ νὰ πάῃ πέρα ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅσο τοῦτο γίνεται στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀπλὴ ζωὴ γίνεται τώρα ἐδῶ ὄργανο τοῦ πνεύματος, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σκοπὸς ὡς πρὸς τὴν αὐτοσυντηρησίᾳ της καὶ τὴ διαιώνισή της, γίνεται ὅμως ὄργανο ὡς πρὸς τὴν ἄλλη παρουσία, τὸ ἄλλο ἐπίπεδο τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀπλὴ ζωὴ, ἡ γυμνή, δίχως τὸ πνεῦμα, δίχως τὴν καταξίωσή της ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν πολιτισμό, δὲν ἀξίζει καὶ πολὺ. Ποῦ ἐδηγεῖται κανεὶς, ἂν ἀφαιρέσῃ τὴν ἀξία τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἂν τὴν ἀπαξιώσῃ, τοῦτο φαίνεται ὀλοκάθαρα στοὺς ἀρχαίους κυνικοὺς φιλοσόφους. Οἱ κυνικοὶ φιλόσοφοι ἀπαξίωσαν τὴ ζωὴ, γιατί εἶχαν πρὶν ἀπαξιώσει τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα. "Ἄν δηλαδὴ κανεὶς ἀρνηθῇ τὴν ἀξία τοῦ πνεύματος, καὶ τὸ περιφρονήσῃ, τότε κατ' ἀνάγκην, ἐπειδὴ ταυτόχρονα ἀπογυμνώνεται ἡ ζωὴ, καταλήγει καὶ στὴν ἀπαξίωση τῆς ζωῆς, τὴν ἀδιαφορία. Οἱ κυνικοὶ ἔφθασαν στὴν αὐτοπεριφρόνηση καὶ τοῦ ἐγὼ των καὶ τῆς ζωῆς των, καὶ ἔγιναν ἀπλοὶ εὐφυολόγοι ἢ τερατολόγοι.

"Ὅ,τι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι τὸ ὑψιστὸ ἀγαθόν, τοῦτο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ καταλάβῃ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ πνεύματος, γιατί ἀπ' ἐκεῖ μόνον φαίνεται ὅτι ἡ ζωὴ ὑπηρετεῖ τὸ πνεῦμα. Κάποτε τοῦτο, τὸ πνεῦμα, ἀποφασίζει καὶ γιὰ τὴ θυσία τῆς ζωῆς, ὅταν μάχεται γιὰ τὸ ἠθικὸ του ἀγώνισμα. Ἀλλὰ τὸ μέτρο εἶναι, ὅτι καὶ τὸ πνεῦμα δὲν ὑπάρχει δίχως τὴ ζωὴ, ἡ ὁποία τὸ ὑπηρετεῖ. "Ἄν ὅμως ἡ ζωὴ δὲν εἶχε τὸ φῶς τοῦ πνεύματος, ἂν ἦταν ὁ ἄνθρωπος νὰ εἴη ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα φυτὰ καὶ ζῶα, θὰ ἦταν τότε ἕνας ἀνήκουστος πόνος, μία ἀσύνειδη τραγωδία. Μὲ τὸ πνεῦμα γίνεται ἡ ζωὴ μία

σειρά ἀπὸ ἀναβαθμούς, ἔλκεται ἀπὸ ὑψωμα σὲ ὑψωμα καὶ λαβαίνει καὶ ἡ ἴδια μορφή, γίνεται ἓνα ἔκτυπο τοῦ πνεύματος. Ὅ,τι εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα τοῦτο, φαίνεται, φανερώνεται καὶ ἔξω, καὶ τότε πραγματικά γίνεται ἡ ζωὴ σύμβολο τοῦ πνεύματος, ὅπως εἶναι σύμβολό του ἡ γλῶσσα, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα φανερώματά του, ἡ τεχνικὴ του, ἡ τέχνη του, ὁ μῦθος του.

Ἡ ἀξία τώρα τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ τοῦ λαοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν ποὺ ἔχει μὲ τὸ πνεῦμα, καὶ ἀπὸ τὸ ἂν εὐρίσκειται στὴν ἀνιούσα ἢ στὴν κατιούσα γραμμὴ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Κ' ἐπειδὴ ἡ ζωὴ εἶναι ὄργανο τοῦ πνεύματος, πρέπει τὸ ὄργανο τοῦτο νὰ ἔχη ὑγεία καὶ ν' ἀνανεώνεται. Ὅπου τοῦτο δὲν γίνεται, παρακμάζει καὶ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, γηράσκει. Ὅρος λοιπὸν καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας εἶναι νὰ καταφάσκη κανεὶς τὴ ζωὴ, νὰ τὴν θέλῃ, γιατί τότε μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ πνευματικότητα, εἴτε ἄτομο εἴτε λαὸς εἶναι. Καταφάσκω τὴ ζωὴ ἀπὸ ἀνάγκη δημιουργίας. Ἐνῶ ὅταν τὴν ἀρνηθῶ, δὲν δημιουργῶ. Καὶ καθὼς ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ λαοῦ ἀνεβαίνει ἀπὸ μορφή σὲ μορφή, γίνεται ὁλοένα καὶ πρὸς σύνθετη.

Ὁ μῦθος, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ πολιτεία, καὶ τέλος ἡ φιλοσοφία εἶναι τὰ σύνθετα ἐκεῖνα μορφώματα τῆς ζωῆς, ποὺ τῆς δίνουν νόημα καὶ ἀξία. Ὅλα αὐτὰ δένουν τὴ ζωὴ τὴν ἀπλή, τὴν δουλεύουν, τὴν ἰδανικεύουν. Καὶ μόνον ὅταν ζῆ κανεὶς αὐτὴν τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος, μόνον τότε μεγαλώνει πολὺ, πάρα πολὺ, καὶ τὸ αὐτοσυναίσθημα τῆς ζωῆς τῆς ἴδιας, μεγαλώνει τόσο ὥστε θάθελε νὰ τὴν ξαναζήσῃ τὴ ζωὴ. Κανεὶς δὲν θὰ ἤθελε νὰ τὴν ξαναζήσῃ δίχως αὐτά. Δίχως αὐτά, γεννάει ἡ ζωὴ ἓναν κόρο ποὺ τὴν βαθαίνει. Ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μετακινεῖται τὸ κέντρο τοῦ βάρους τῆς ζωῆς ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμον σὲ κάποιον ἄλλον. Ὁ ἄλλος κόσμος εἶναι σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμον, τὸν πολὺ γνωστόν. Ἀπ' ἐδῶ ἀσφαλίζεται καὶ ἡ αἰωνιότητα τῆς ζωῆς, δηλαδὴ ἐδῶ γίνεται ὅ,τι εἶναι νὰ γίνῃ μὲ τὸν ἀνθρώπον.

Τὸ πνεῦμα, καθὼς ἀνακύπτει μέσα ἀπὸ τὴν ἀγνωσιὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀπρόσωπο τῆς φύσης, συλλαβαίνει τὸν ἑαυτό του, θέλει νὰ ἐλευθερωθῇ καὶ νὰ ἰδῇ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του καὶ τὴν ἴδια τὴ φύσιν. Ἔτσι γίνεται ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία. Εἶναι ἡ δράσις τοῦ πνεύματος ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ φιλο-

σοφία ἀνοίγει τώρα στὴ ζωὴ ἓνα βάθος, μία προοπτική, πὺν δὲν ὑπῆρχε πρὶν, γιατί βλέπει τὴ ζωὴ καὶ τὰ πράγματα ἀπὸ τὸ ἔσωτερικό τους, γιατί μὲ τὴν ἔννοια—καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ὄργανό της—εἰσχωρεῖ στὸ ἔσωτερικό τους, πάει πίσω ἀπὸ τὰ πράγματα. Καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σχηματίζουν μία εἰκόνα, μία προοπτικὴ γιὰ τὸν κόσμο. Ὁ νοῦς γενικὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀνάμικτος μὲ τὴ φαντασία, ἔχει ἓνα σχέδιο γιὰ τὸν κόσμο, γιὰ τὸ τί εἶναι καὶ τί σημαίνει.

Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία ἔρχεται μὲ καθαρὴ ἔννοια νὰ δώσῃ ἀντικειμενικώτερη εἰκόνα τοῦ κόσμου ὄχι ἀπλοϊκὴ, ἀλλὰ σύνθετη, καὶ ὅσο μπορεῖ ἀπαλλάσσει τὸ λόγο της ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ ἔρχεται ν' ἀκροασθῆ μὲ τὸ νοῦ της τὸν κόσμο, τὸ ἔσωτερικό τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι οἱ ἄνθρωποι, κατὰ κάποια ἀνάγκη τῆς ζωῆς, τὸ θεωροῦνε πολὺ γνωστό, ἢ πολὺ γνώριμο, τὸν κόσμο καὶ τὸν ἄνθρωπο, τοῦτο ἔρχεται ἡ φιλοσοφία νὰ τὸ κατανοήσῃ, γιατί τὸ πολὺ γνώριμο, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι καὶ δυσκολώτερο νὰ τὸ κατανοήσῃ κανεὶς. Καὶ γιὰ τοῦτο φαίνεται ἡ φιλοσοφία δύσκολη. Ὅτι ὑπάρχει, νὰ τὸ ἰδῆ κανεὶς καθαρὰ μὲ τὸ νοῦ του, δίχως φαντασία, συναίσθημα καὶ πάθος, τοῦτο εἶναι τὸ ἀγώνισμα τῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὴν κατανόησιν ὁμως αὐτὴν ἀποκαθιστᾷ ἡ φιλοσοφία τὴν ἐνότητα τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία χωρίζεται μέσα στὰ διάφορα μορφώματα, τέχνη, ἐπιστήμη, πολιτεία, τεχνικὴ κλπ., γιατί πράγματι μέσα σ' αὐτὰ ὅλα εἶναι τὸ ἓνα πνεῦμα πὺν φανερώνεται. Ἀλλὰ στὸν ἀγῶνα της αὐτὸν ἡ φιλοσοφία ἔχει συνείδηση, — καὶ ὅπου ἦταν γνήσια κράτησε πάντα αὐτὸ τὸ μέτρο — ὅτι εἶναι κι' αὐτὴ ἀνθρώπινη, ὅτι καὶ ἡ δικὴ της ἐνότητα δὲν εἶναι ἀπόλυτη.

Ἀπ' αὐτὴν τὴ συνείδηση ἔρχεται τὸ δέος ἐκεῖ, πὺν παρακολουθεῖ τὸ λόγο της καὶ τὴν ἔννοιά της, δέος πὺν ὑπάρχει καὶ στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Κάντ, τὸ δέος τοῦ μέτρου καὶ τῆς λογικῆς. Οὔτε ἡ φιλοσοφία δέχεται τὸ φθέγμα πὺν εἶπεν ὁ «ὄφρις ἐν τῷ παραδείσῳ», ὅτι, ἂν θὰ φᾶτε ἔσεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ δένδρο τῆς γνώσης, θὰ γίνετε θεοί, «καὶ ἔσεσθε ὡς θεοί». Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμως ἡ φιλοσοφία ὄχι μόνον τρώγει ἀπὸ τὸ δένδρο τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ «ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου» της τὸ ἀρδεύει μὲ τὸν πόνο της, γιατί καὶ τὸ δένδρο τῆς γνώσης,

δηλαδή ὁ νοῦς, εἶναι δῶρο τοῦ θεοῦ. "Ἄλλωστε καὶ τὸ ἴδιο τὸ δένδρο τῆς γνώσης φύτεται στὸν παράδεισο, ὅπως ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὄφης, δηλαδή τὸ πρῶτο γιατί, καθὼς καὶ ἡ ὑπέρομητρον ἔπαρση, ἡ ὁποία καταντάει ἀλαζονεία τῆς γνώσης. Βαθεῖα σοβαρότητα, ἀνάμικτη μὲ τραγικότητα, συνοδεύει πάντα τὴ φιλοσοφία. Ἡ ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ καταλάβῃ ὁ νοῦς ὄχι μόνον τὰ ἄλλα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ προπαντὸς τὰ ὄριά του. Καὶ ἀπαιτεῖται ἀρτιότητα καὶ συμμετρία τοῦ πνεύματος γιὰ νὰ φιλοσοφήσῃ κανεὶς ἀληθινά, νὰ μὴ γίνῃ δογματικὸς καὶ ἐμπαθὴς μονιστής, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὕλης, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς, εἴτε τέλος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πνεύματος.

Ἄλλωστε ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σύνθετα, δὲν εἶναι ἀπλά, οὔτε τυφλὸς μονισμός. Καὶ ὁ κόσμος καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ἔρχεται νὰ τὸν κατανοήσῃ ἔχουν πολλὰς ἀρχές, καὶ μονάχα ἡ συμμετρία τους δίνει τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴν τὴν συμμετρία ἡ φιλοσοφία πρέπει ὄχι μόνον νὰ τὴν κατανοήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἐκφράσῃ μὲ τὴ δική της μορφή. Ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι μία, τοῦτο εἶναι καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ γιὰ τὴν φιλοσοφία, ὁμολογία πίστεως, τοῦτο εἶναι ποὺ κρατᾷ καὶ τὴν μία καὶ τὴν ἄλλη στὴ ζωὴ, διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Τὴν μία ὅμως αὐτὴν ἀλήθεια ὁ ἀνθρώπος ἔχει πολλοὺς τρόπους νὰ τὴν ἐκφράσῃ, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ πνεύματος ἀναπτύσσεται καὶ χωρίζεται σὲ πολλὰ μορφώματα, πολὺ πρὶν ὁ ἀνθρώπος φιλοσοφήσῃ. Αὐτὴν τὴν μία ἰδέα τοῦ πνεύματος ἡ φιλοσοφία ἔρχεται διαλεκτικὰ νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ, κινούμενη ἀπὸ τὴν μία μορφή στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη στὴν πράξη, ἀπὸ τὴν πράξη στὴν τέχνη καὶ τὴν ποίηση γενικά, καὶ ἀπ' αὐτὴν πρὸς τὴ θρησκεία. Καὶ ἀπ' ἀρχῆς τῆς ζωῆς της ὡς σήμερον ἡ φιλοσοφία δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ αὐτό.

Κάθε ἀληθινὴ καὶ μεγάλη φιλοσοφία, κάθε φιλοσόφημα, εἶναι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐννοίας, ὅ,τι εἶναι καὶ κάθε μεγάλο ἔργο τέχνης. κάθε καλλιτέχνημα, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς. Καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἔχουν μέσα τους πληρότητα καὶ αὐτάρκεια. Τὸ φιλοσόφημα ἔχει πληρότητα νοήματος, τὸ καλλιτέχνημα πληρότητα καὶ εὐδαιμονία μορφῆς. Καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἔχουν, ἂν

θελήσωμε γεωμετρικὰ καὶ σχηματικὰ νὰ ἐκφρασθοῦμε, κυκλικότητα, δηλαδή εἶναι πληρώματα, ἀκεραιώματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ νοήματός της. Αὐτὴν τὴν κυκλικότητα καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης τὴν βλέπομε κλασικὰ μόνον στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἐδῶ καὶ τὸ φιλοσόφημα καὶ τὸ καλλιτέχνημα εἶναι εὐδαιμονικὰ μορφώματα, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναπαύεται μέσα στὰ νοήματά του καὶ στὴ μορφή. Τὸ χάσμα ποὺ ἀνοίγει ἡ κοινὴ ζωὴ, καὶ τὴν πάλῃ μεταξὺ ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου ἢ φιλοσοφία τὸ μεγαλώνει ἀκόμα εἰς βάθος τόσο, ὥστε ἀπὸ τὴν ἔντασή τους εὐρίσκει καὶ τὸ δρόμο νὰ φθάσῃ στὴ σύνθεση τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ ἄλλο.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι καὶ ἐδῶ μόνον μέσα στὴ σύνθεση καὶ ἀδέλφωση τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ἀνοίγει ἡ ζωὴ μὲ τὴ μερικὴ πραγμάτωση τοῦ πνεύματος. Κι' ὅπως ὁ κόσμος ὡς σύνολο, ὡς ὁλότητα δυναμικὴ, εἶναι προσιτὴ μόνον στὴ νόηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποτὲ στὴν αἴσθησι, ὅπου ὑπάρχουν μόνον ὀρισμένα κομμάτια τοῦ κόσμου, ὅμοια καὶ τὸ πνεῦμα μὲ τὰ καθ' ἕκαστα ἔργα του μοιράζεται, κομματιάζεται, θαρρεῖς, ὅπως τὸ σῶμα τοῦ Πενθέως ἀπὸ τὶς Βάκχες, καὶ μόνον ἡ φιλοσοφία συγκεντρώνει τὰ μέλη αὐτὰ τοῦ Πενθέως καὶ τὰ ζωογονεῖ, τὰ ἐμψυχώνει σὲ ὁλότητα δυναμικὴ, δηλαδή σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ πνεῦμα καὶ ζωὴ καὶ κόσμος. Ἡ ἐνότητα αὕτη δὲν εἶναι μονισμός, ἀλλὰ σύνθεση τῶν πολλῶν καὶ τῶν ἀντιθέτων. Καὶ λογικά, ἄλλωστε, ἄλλο εἶναι ἐνότητα καὶ ἄλλο μονισμός, τὸ ἕνα εἶναι συμμετρικὴ, διαλεκτικὴ σύνθεση, τὸ ἄλλο εἶναι διανοητικὴ βία, ὅπου ὅλα τὰ ἄλλα ὑποκύπτουν βάνουσα σὲ μία ἀρχή. Μονισμός δὲν εἶναι ἀδέλφωση τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν πολλῶν μορφῶν τῆς ζωῆς, τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ βάνουσα ὑποδούλωσις τῶν πολλῶν σὲ ἕνα, ἀπαξίωσις τῆς ποικιλίας χάριν τοῦ ἑνὸς χρώματος, ἔστω τῆς ὕλης ἢ τῆς ζωῆς ἢ τοῦ πνεύματος. Αὐτὴν τὴν ποικιλία καὶ τὴν πολυθεΐα, ἡ φιλοσοφία δὲν τὴν ἐκβιάζει, ἀλλὰ θέλει νὰ εὔρη τὴ διαλεκτικὴ τῆς κίνησης καὶ ἐσωτερικὴ τῆς συμμετρίας.

Καὶ ὁ τελευταῖος σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ συμφιλιώσῃ τὴν ἐννοια μὲ τὴν πραγματικότητα, τὴν ἰδέα μὲ τὴ ζωὴ, δίχως ὁμῶς τυφλοὺς μονισμούς, δίχως δογματισμούς. Παρόμοιοι δογματισμοὶ ὑπῆρξαν πολλοὶ στὴν ἱστορία, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ

τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ τέλος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης. Ὅλοι ὅμως ἔπασαν, γιατί ἀκριβῶς παραποιοῦσαν τὴν ἐσωτερικὴν συμμετρίαν τοῦ πνεύματος, τὸ ὅποῖον φανερῶνεται μὲ πολλὰ καὶ διάφορα μορφώματα, καθὼς καὶ τὴν ἐσωτερικὴν συμμετρίαν τοῦ κόσμου, ὃ ὅποιος εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὕλη καὶ ζωὴ καὶ πνεῦμα. Ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλους αὐτοὺς τοὺς δογματισμοὺς, πρὸ πολλῆς φορῆς δὲν τοὺς ὑπόφυγε οὔτε ἡ φιλοσοφία στὴν ἱστορία της, ἂν ἰδοῦμε βαθύτερα καὶ συνθετώτερα καὶ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, θὰ καταλάβωμε ὅτι ὅλα μαζί τὰ φιλοσοφήματα, καὶ τὰ πρὸ δογματικά, εἶναι ἓνας χορὸς τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος γύρω ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἀλήθειας.

Ὅλη τὴ μουσικὴ συμφωνία τοῦ κόσμου, τὴν ἀφανέρωτη ἁρμονία του, πού, ὅπως λέγει ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴ φανερὴ, τὴν συμμετρίαν τοῦ φυσικοῦ μὲ τὸν ἱστορικὸν κόσμον, καὶ αὐτοῦ πάλιν τὴν συμμετρίαν μὲ τὸν καθαρὰ πνευματικόν, αὐτὴν θέλει νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ ἡ φιλοσοφία. Δὲν ἐρχεται νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον ἀπ' ἀρχῆς, ἀλλὰ νὰ τὸν κατανοήσῃ· γιὰ τοῦτο ἐρχεται, ὅπως ἡ γλαῦκα τῆς Ἀθηνῶν μὲ τὸ βραδινὸ λυκόφως. Κ' ἐπειδὴ ἡ ἡμέρα τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἀρχίζει μ' αὐτόν, γιὰ τοῦτο πάντα ἐρχεται καὶ τὸ λυκόφως τῆς γνώσης, τὸ ὁμορφο βράδιασμα, ὅπου ὅλα ἡμερώνουν καὶ γαληνεύουν ἀπὸ τὴ δράση καὶ τὴν πάλη τῆς ἡμέρας. Μ' αὐτὴν τὴ γαλήνη τῆς γνώσης ἐρχεται ἡ φιλοσοφία πρὸς τὰ πράγματα, τὸν κόσμον, τὸν ἀνθρώπον, τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἴδιον. Γιὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἀσκῆ τὴ βίαν τοῦ μονισμοῦ, ἀλλὰ νὰ τείνῃ στὴν συμμετρίαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν ἐνότητα ὅλων αὐτῶν.

Καὶ ἡ θρησκεία τείνει νὰ τὰ ἐνώσῃ ὅλα καὶ νὰ τὰ συγχοινεύσῃ μὲ τὸ ἀπόλυτον. Ἀλλὰ ἡ διαφορὰ της ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ὅτι ἐκείνη δουλεύει μὲ τὸ συναίσθημα, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία δουλεύει μὲ τὴν ἐννοίαν, μὲ τὴν λογικὴν. Ἐπίσης ἡ θρησκεία σιωπᾷ, καὶ αὐτὸ εἶναι ἀληθινὴ θρησκεία, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία εἶναι λόγος, ὁμιλεῖ, δηλαδὴ δουλεύει τὰ πάντα μὲ τὴν ἐννοίαν.

Καὶ ἡ ἔννοια ἀνακοινώνεται ἀντικειμενικά, ἐνῶ τὸ συναίσθημα δὲν ἀνακοινώνεται, εἶναι βίωμα τῆς ψυχῆς, ἐνδόμυχο σκίρτημα, κανίερο γιὰ κάθε ἄνθρωπο. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ θρησκεία δὲν διδάσκεται, οὔτε ἐλέγχεται λογικά. Ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱερός, καὶ καμμιά δύναμη δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ ν' ἀφήσῃ τὸ ὁρισμένο ἐκεῖνο βίωμα τῆς ψυχῆς του, ὅπου ἐνώνεται κατὰ πῶς δύνανται ὁ κάθε ἄνθρωπος μὲ τὸ πᾶν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ τέχνη, καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θρησκεία εἶναι πηδήματα τοῦ ἀνθρώπου πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο πού τοῦ χάραξε ἡ γυμνὴ φύση, ἡ ζωϊκὴ του ὑπόσταση, ἡ γυμνὴ ὑπαρξή. Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι καὶ ἡ ζωὴ ἡ ἴδια πού γεννάει τὸν καλλιτέχνη, τὸ φιλόσοφο, τὸ μύστη καὶ τὸν ἐπιστήμονα, πραγματοποιεῖ ἓνα ἄλμα πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, πᾶσι πέρα ἀπ' ὅ,τι ἀπλῶς εἶναι. Καὶ μὲ τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἀνοίγει ὁρίζοντα πέρα ἀπὸ τὰ στενά της ὄρια, τῆς αὐτοσυντηρησίας καὶ τῆς διαιώνισης. Δημιουργεῖ μ' αὐτοὺς μνήμη αἰώνια καὶ τοῦ ἔργου της καὶ τοῦ πνεύματος. Ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀπὸ τὴν οὐσία της ἀδογματιστὴ, τοῦτο ἐπικυρώνεται ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Καὶ γιὰ νὰ εἰποῦμε τὸ πρᾶγμα παράδοξα, τοῦτο ἐπικυρώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς της δογματισμούς, γιατί κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν στάθηκε στὴν ἱστορία, ἐνῶ ἐστάθηκε ἡ φιλοσοφία, τὸ φιλοσοφεῖν.

Τὸ ἔργο τῆς Πηνελόπης συμβολίζει πολὺ καλὰ τί γίνεται μὲ τὴν φιλοσοφία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ οὐσία της εἶναι ἀδογματιστὴ. Ὅπως ἡ Πηνελόπη ἐξύφαινε τὴ νύχτα ὅ,τι ὑφαίνε τὴν ἡμέρα, τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὸν ἀργαλεῖδ τῆς φιλοσοφίας, ὅπου ὁ ἓνας φιλόσοφος ξυφαίνει ὅ,τι ὑφανε ὁ ἄλλος. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀργαλεῖδς μένει καὶ ὁ φιλόσοφος ζῆ, ζῆ μέσα σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ ὑφαίνει τὸ νόημά της. Καὶ γιὰ νὰ τὸ ὑφάνῃ, πρέπει νὰ ξυφάνῃ τὸ νόημα τῆς προηγούμενης, καὶ νὰ ὑφαίνῃ τῆς ἐποχῆς του τὸ νόημα ἀπ' ἀρχῆς. Τοῦτο εἶναι τὸ ὑπέρτατο ἀγώνισμα τοῦ πνεύματος, τοῦτο διακαίωγει καὶ κάθε ἐποχὴ. Οὔτε γίνεται νὰ παραλάβῃ ἡ μία ἐποχὴ ἔτοιμο τὸ νόημά της ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἢ ἡ ἐπόμενη νὰ παραλάβῃ τὸ δικό της ἔτοιμο ἀπὸ πρῖν. Τοῦτο φανερώναί καὶ τὴν ἀγωνιστικὴ μορφή τοῦ φιλοσοφήματος καὶ τὴν δρα-

ματικότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, πὸν πρέπει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ μένη πράγματι μέσα στὴν ἐποχὴ του καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ ἔλκεται ἀφ' ἑαυτοῦ του, δίχως ὑποστήριγμα, πρὸς τὸ ἀπόλυτο, ταυτόχρονα ὅμως ν' ἀρχίζει καὶ ἀπ' ἀρχῆς τὴ ζωὴ του, γιατί, δίχως αὐτὸ τὸ ἀπ' ἀρχῆς, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλάβῃ ὅλη τὴν εὐθύνη τῆς ζωῆς του. Γιὰ τοῦτο ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἐποχῆς ὅπου μέσα ζῆ ὁ φιλόσοφος, εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ βίου, ὅπου μπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ κάθε ἐποχὴ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΙΔΟΥ